
Μ α Ν ε τ : Β ό ι ο
Τοπωνύμια των Μαστόρων της Πέτρας

Φωτεινή Γιαννουλίδη
Θεοδοσία Μαρούτσι
Tetyana Strashenska
Παρασκευή Ζαφείρη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1.1. Τοπωνύμια: Ταξίδι στο χώρο και το χρόνο των Μαστόρων της Πέτρας του Βοΐου.....	3
1.2. Σκοπός της έρευνας	4
1.3. Μεθοδολογικά εργαλεία	4
2. Οι διαδρομές των Μαστόρων της Πέτρας μέσα από την ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΒΟΪΑΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ.....	6
2.1. Τα Όρια της Κινητικότητας	6
2.2. Τα Μονοπάτια.....	9
2.3. Τα Γεφύρια.....	11
2.4. Οι μύλοι	13
2.5. Τα Δομικά Υλικά.....	14
2.6. Βρύσες και Πηγάδια: Πηγή Υλικής και Άυλης Ζωής.....	16
2.7. Η Σύνδρομη των Γυναικών.....	17
3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	18
4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	19

ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ ΚΑΙ
ΥΛΙΚΟ-ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΔΟΜΗ ΟΙΚΙΑΚΩΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΩΝ ΜΟΝΑΔΩΝ
Βόιο. Τοπωνύμια των Μαστόρων της Πέτρας

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η άνιση ανάπτυξη του αστικού και αγροτικού τοπίου από τον 20ο αιώνα, την οποία ενίσχυαν η τεχνολογική και βιομηχανική επανάσταση, ενίσχυσε την ‘διπλά κεντρομόλο τάση του καπιταλισμού’ με την συγκέντρωση του κεφαλαίου και του πληθυσμού στα αστικά κέντρα και τη συνακόλουθη αποδυνάμωση και περιθωριοποίηση της περιφέρειας (Λεοντίδου, 2009: 192-217). Παρόλο που η διαφοροποίηση αυτή τείνει προς μια εξομάλυνση στις μέρες μας, καθώς τόσο το αστικό όσο και το αγροτικό αντιμετωπίζονται ως ‘τόπια κατανάλωσης και τουρισμού’, η περιφέρεια προσεγγίζεται επιφανειακά ως ‘τόπος ανάπαυσης και φυσικής αφθονίας’, με τον χαρακτήρα μιας ‘βουκολικής ουτοπίας’ (Λεοντίδου, 2009: 198-199). Με αυτόν τον τρόπο, οι αποκεντρωμένες περιοχές εξωραϊζονται από την πραγματική τους διάσταση. Οι κάτοικοί τους, που παραδοσιακά συμμετείχαν στην οικονομία και τις παραγωγικές διαδικασίες, ταυτόχρονα αποτελούσαν σημαντικούς παράγοντες στην εξέλιξη του πολιτισμού και της ιστορίας. Τα στοιχεία αυτά ήταν ζωτικά για τις ορεινές κοινότητες της υπαίθρου, που πλέον αυτοσυντηρούνται μέσα από τα ‘αόρατα τοπία’¹ (Λεοντίδου, 2009: 176) της μνήμης τους, τα οποία κινδυνεύουν να ‘ξεθωριάσουν’ μαζί με τη φυσική φθορά της σάρκας και του πραγματικού τοπίου. Πολλά από αυτά τα χωριά της περιφέρειας έχουν εγκαταλειφθεί. Ο ολιγάριθμος και γηραιός πληθυσμός τους, αδύναμος να συνεχίσει να υφαίνει τον ‘κοινωνικό ιστό [...] της συλλογικότητας και δημιουργίας’, επιβιώνει μέσα από τις αναμνήσεις που βρίσκουν καταφύγιο, στα απειλούμενα από τον ‘φθοροποιό χρόνο’, υλικά απομεινάρια της πολιτιστικής τους δραστηριότητας (Νιτσιάκος, 1995: 177-179).

¹ Ο ψυχολόγος Stea ισχυρίζεται ότι οι άνθρωποι κατοικούν σε ‘αόρατα τοπία’. Τα αόρατα αυτά τοπία, που βρίσκονται στο ‘νου’ των ανθρώπων, καθορίζουν την συμπεριφορά και τη δραστηριότητα τους και επηρεάζουν τη δομή του χώρου (Λεοντίδου, 2009: 176).

Ο χώρος και ο χρόνος είναι άρρηκτα συνδεδεμένοι με τα 'αόρατα τοπία' των ανθρώπων και αποτελούν τους πυρήνες γύρω από τους οποίους οι κοινότητες συγκροτούνται και οργανώνουν την καθημερινή τους δράση. Ως εκ τούτου, συνιστούν τις βασικές παραμέτρους για την επιστημονική μελέτη και ολιστική προσέγγιση των κοινωνιών. Η παραπάνω υπόθεση βασίζεται στις διεπιστημονικές προσεγγίσεις, όπου η συνένωση του χώρου και του χρόνου αποσκοπεί στην συνολική και συλλογική κατανόηση γεωγραφικών, κοινωνικών, οικονομικών, πολιτικών, ιστορικών και φυσικών φαινομένων (Λεοντίδου, 2009: 148-149, 185). Συνεπώς, η μελέτη και ανάλυση του χώρου φανερώνει τα αποτυπώματα της κοινωνικής ιστορίας, που άφησε η σχέση του με τον άνθρωπο. Η συνεχής προσπάθεια του ατόμου να οικειοποιηθεί τη φύση απορρέει, σύμφωνα με τη θεωρία του θετικισμού, από τις βιολογικές του ανάγκες. Έτσι φαίνεται ότι οι κοινωνίες οργανώνουν τον περιβάλλοντα χώρο τους με βασικό άξονα τις παραγωγικές τους δραστηριότητες. Η σημασία όμως του χώρου δεν περιορίζεται μόνο σε πρακτικούς σκοπούς. Η ελεύθερη βούληση και η προσωπική αντίληψη γεννούν κοινωνικές συνειδήσεις και προωθούν τη δημιουργικότητα καταλύοντας την αιτιοκρατία και πιθανοκρατία του θετικισμού (Λεοντίδου, 2009: 151-158). Οι συναισθηματικοί δεσμοί του ατόμου με το χώρο τροφοδοτούν τη σύσταση μιας διαλεκτικής σχέσης, όπου η κοινωνία και η φύση αλληλεπιδρούν (Λεοντίδου, 2009: 170-171). Η φύση μπορεί να υπαγορεύει με τους γεωμορφολογικούς της κανόνες την ανθρώπινη δράση και τα όρια της οικειοποίησής της, αλλά ταυτόχρονα υποδέχεται στους άμορφους κόλπους της την ανθρώπινη ελεύθερη έκφραση και μετασχηματίζεται σε πολιτισμικό τοπίο.

Η διαλεκτική αυτή σχέση φύσης-ανθρώπου πυροδοτεί ακόμα πιο πολύ την ανάγκη των κοινοτήτων για ιδιοποίηση του χώρου, αποδίδοντάς του ταυτότητα και όνομα. Η ονοματολογία του χώρου δεν εξυπηρετεί μόνο τις απαιτήσεις του πρωτογενούς τομέα για χωροταξική οργάνωση. Εμπνέεται από τη σύνθετη χρήση του, ως τόπος κοινωνικών σχηματισμών και πολιτισμικής έκφρασης, όπου ήθη, έθιμα, παραδόσεις, θρησκεία, μύθοι, αξίες, νοήματα, ιδεολογίες, προτιμήσεις, σημασίες, νοοτροπίες, βιώματα, γεγονότα αποτυπώνονται στο φυσικό ή ανθρωπογενές περιβάλλον. Η ονοματολογία του χώρου στα πλαίσια της ιδιοποίησής του από τον άνθρωπο οδήγησε στη δημιουργία των επίσημων, ιστορικών και άτυπων τοπωνυμίων. Τα τοπωνύμια είναι η 'συμπαθητική μελάνη'² των κοινωνιών, με την οποία 'γράφουν' ανεπίσημα την ιστορία τους στον οικειοποιημένο χώρο. Για το λόγο αυτό, αναγνωρίζεται από την λαογραφική επιστήμη η καθοριστική συμβολή των νοτιών αυτών κατασκευών στην καταγραφή της πολιτιστικής ταυτότητας των παραδοσιακών κοινωνιών. Στην ουσία, συνιστούν την αρχή του νήματος, από όπου ξεδιπλώνεται το σύνθετο πλέγμα των πολιτιστικών εκφράσεων, που ύφαναν οι κοινωνίες σε σύμπραξη με το χώρο. Υποκείμενο μελέτης δεν θεωρείται μόνο ο άνθρωπος αλλά και η φύση, στοιχείο με αυτοτελή υπόσταση που συνθέτουν όμως μια 'διαλεκτική ενότητα' (Λεοντίδου, 2009: 195).

² Συμπαθητική μελάνη: Αόρατη μελάνη γραφής, που χρήζει ειδικής επεξεργασίας (π.χ. θέρμανση) για να φανεί πάνω στο χαρτί (Μπαμπινιώτης, 2008).

1.1. ΤΟΠΩΝΥΜΙΑ: ΤΑΞΙΔΙ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΚΑΙ ΤΟ ΧΡΟΝΟ ΤΩΝ ΜΑΣΤΟΡΩΝ ΤΗΣ ΠÉΤΡΑΣ ΤΟΥ ΒΟΪΟΥ

1: Πεντάλοφος. Μνημείο αφιερώμενο στον Ζουπανιώτη Μάστορα (Μαρούτση Θ. 2014).

Επίκεντρο μελέτης της παρούσας έρευνας είναι οι παραδοσιακές κοινωνίες των χωριών της κοινότητας του Πενταλόφου (Πεντάλοφος, Βυθός, Δίλοφος, Αγ. Σωτήρα, Νέα Κοτύλη) στο νομό Κοζάνης. Η μορφολογία του όρους Βοΐου, με τις φυσικά προστατευμένες και πλούσιες σε νερό πλαγιές του, ευνόησε την ανάπτυξη ενός δικτύου ορεινών οικισμών. Το επικλινές και βραχώδες έδαφος του, έθεσε σημαντικές προϋποθέσεις οικειοποίησης περιορίζοντας τις κοινότητες στα πλαίσια της οικονομικής και κοινωνικής αυτοσυντήρησης. Η γεωργία και η κτηνοτροφία αναπτύχθηκαν στα 'στενά όρια του χώρου' για να καλύψουν τις βασικές ανάγκες των ανθρώπων. Ως εκ τούτου το δημογραφικό και οικονομικό αδιέξοδο που αντιμετώπισαν οι κοινότητες, λόγω της επιτασσύμενης από το χώρο περιορισμένης χρήσης των φυσικών πόρων, ήταν αναπόφευκτο. Ωστόσο, το οθωμανικό σύστημα διοίκησης και οι κοινωνικό-οικονομικές συνθήκες του 17ου και κυρίως του 18ου αιώνα ενθάρρυναν την ενασχόληση των κοινωνιών με περισσότερο προσοδοφόρες δραστηριότητες από αυτές του παραγωγικού τομέα, τις οποίες μπορούσαν να εξασκήσουν μακριά από τα χωριά τους. Μπορεί τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του Βοΐου να ώθησαν τις κοινωνίες να αναπτύξουν την οικονομική τους δραστηριότητα σε 'δια-τοπικό επίπεδο' (Νάνου, 2008: 138; Νιτσιάκος, 1995: 174-175), αλλά ταυτόχρονα τα ίδια φυσικά χαρακτηριστικά ήταν αυτά που καθοδήγησαν, όπλισαν με εφόδια και προετοίμασαν τους κατοίκους για την αναζήτηση μιας πιο βιώσιμης λύσης. Η στροφή των κατοίκων του Βοΐου προς τις τεχνικές δραστηριότητες βρήκε καταφύγιο στην πέτρα, αφού, όπως δηλώνουν οι κάτοικοι, 'πέτρα είχαμε, πέτρα δουλέψαμε' (Πρόγραμμα Πίνδος, 2013). Μέσα από τη λιτότητα αυτής της παγιωμένης φράσης αναδύεται η βαθιά αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση και ο τρόπος με τον οποίο ένας φαινομενικά 'ανέλπιδος' τόπος μπορεί να μεταμορφωθεί σε πεδίο δημιουργικότητας και ευρηματικότητας. Έτσι, η κύρια μάζα του ανδρικού πληθυσμού των χωριών του Βοΐου ειδικεύτηκε στην τέχνη της πέτρας και του ξύλου. Οι μάστορες της πέτρας, πρωταγωνιστές της μαστορικής τέχνης, οργανώνονταν σε μπουλούκια και ταξίδευαν περιοδικά για να αναζητήσουν δουλειά τόσο στον ελλαδικό χώρο όσο και έξω από αυτόν. Η μετάβαση από την τοπική οικονομία στην οικονομία του 'ταξιδιωτισμού', επηρέασε 'την κοινωνική δυναμική [και] πολιτισμική εξέλιξη των κοινοτήτων'. Η ζωή των μαστόρων της πέτρας και οι ιδιαιτερότητες της στιγμάτισαν έντονα τις κοινωνίες του Βοΐου. Παρόλο που η άσκηση της μαστορικής τέχνης εντοπίζεται μέχρι τη δεκαετία του '60, όταν ξεκίνησε το νέο ρεύμα μετανάστευσης και η αστικοποίηση, η παράλληλη και αλληλοεξαρτώμενη σχέση της με τις κοινωνίες και τον τόπο αποτυπώνεται άλλοτε έμμεσα και άλλοτε άμεσα στο χώρο γένεσής της και αναβιώνει ακόμα και σήμερα μέσα από την μαρτυρία των τοπωνυμίων (Νιτσιάκος, 1995: 174-177).

1.2. ΣΚΟΠΟΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω η μαστορική τέχνη χαρακτηρίζεται από την έντονη κινητικότητα του ανδρικού πληθυσμού των κοινωνιών. Με κεντρικό άξονα το φαινόμενο αυτό και την ανάλυση του Lynch, η οποία υποστηρίζει ότι τα 'φυσικά στοιχεία του τοπίου αναλύονται σε πέντε τύπους' - όρια, περιοχές, ορόσημα, μονοπάτια, κόμβους- και 'παραλλάζουν ανάλογα με τη χρήση', η έρευνα θα προσεγγίσει τη μελέτη των τοπωνυμίων με βασικό εργαλείο της τις διαδρομές των μαστόρων της πέτρας και θα επιχειρήσει να αναζητήσει, αναδεύσει, ανιχνεύσει ή ακόμα και η ανασυγκροτήσει στοιχεία της ιστορίας των κοινωνιών των αποκεντρωμένων χωριών του Βοΐου για την καταγραφή και διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας συνυφασμένη με τους μαστορες της πέτρας (Λεοντίδου, 2009: 171).

1.3. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΚΑ ΕΡΓΑΛΕΙΑ

Για την εκπόνηση της μελέτης απαιτήθηκε επιτόπια έρευνα η οποία είναι απαραίτητη για τη συλλογή στοιχείων και πληροφοριών. Κατά την παραμονή στον Πεντάλοφο Κοζάνης, επιτεύχθηκαν συναντήσεις με τους κατοίκους του χωριού, με παλιούς μαστόρους, με γέροντες που έχουν αποτυπώσει στη μνήμη τους με κάθε λεπτομέρεια όλα τα γεγονότα της ιστορίας του τόπου, αλλά και με ανθρώπους που έχουν αγαπήσει τον τόπο και τον έχουν οικειοποιηθεί ακόμα κι αν δεν είναι το μέρος της καταγωγής τους. Για τη διεξαγωγή μιας εθνογραφικής μελέτης, διάφοροι τύποι³ συνεντεύξεων (κλειστή-ανοιχτή συνέντευξη, επίσημη-ανεπίσημη, αυστηρά δομημένη-ημιδομημένη) και διαφορετικοί τύποι καταγραφής (μαγνητοφώνηση ή σημειώσεις) μπορούν να χρησιμοποιηθούν, ωστόσο προτιμήθηκε ο ανοιχτός τύπος συνέντευξης -ανεπίσημη συζήτηση και ημιδομημένη συνέντευξη-, όπου οι ερωτηθέντες είχαν την ευκαιρία να μιλήσουν ελεύθερα για τη ζωή τους χωρίς να κατευθύνονται από κλειστού τύπου ερωτήσεις (Thompson, 2000: 222). Άλλωστε, οι κάτοικοι αποτελούσαν το υποκείμενο της έρευνας και όχι το αντικείμενο, το οποίο ήταν η πολιτιστική ταυτότητα που είναι άμεσα συνυφασμένη με τους μαστορες της πέτρας (Βεκρής, 2014: 62). Κάθε συνέντευξη προορίζεται για ποιοτική ανάλυση των στοιχείων της. Αυτό που επιδιώκεται δεν έχει σχέση με την αντικειμενική αλήθεια αλλά με το βίωμα του γεγονότος. Το ενδιαφέρον βρίσκεται στο 'πως έζησαν' οι ερωτώμενοι, στην εμπειρία και στη λογική της ζωής τους. Με τον συγκεκριμένο τρόπο έρευνας προσφέρεται η δυνατότητα να μελετηθεί σε βάθος το αντικείμενο, κι επιπλέον μέσω της συλλογικής μνήμης γίνεται η διάκριση των στοιχείων του παρελθόντος που παίζουν κρίσιμο ρόλο στο παρόν. Ακόμα και το στοιχείο που θα παραληφθεί, ξεχαστεί ή αποκρυφτεί είναι εξίσου σημαντικό με αυτό που θα ειπωθεί (Κυριακίδου-Νέστορος, 1987: 178-179, 183). Η μέθοδος της συνέντευξης είναι συμπληρωματικό μέσο και εργαλείο. Σημαντικό ρόλο είχε η συμμετοχική παρατήρηση, όπου παρατηρώντας και κατανοώντας τον τρόπο ζωής και λειτουργίας και παράλληλα συμμετέχοντας σε αυτό, λαμβάνοντας μέρος στις εξόδους, τις γιορτές

³ 'Από την προσωπική σχέση που θα δημιουργηθεί ανάμεσα στον ερωτών και ερωτώμενο ή πληροφορητή, εξαρτάται η ποιότητα του προϊόντος της συνέντευξης, που είναι η προσωπική αφήγηση' (Κυριακίδου-Νέστορος, 1987: 178).

και τις συναντήσεις που προγραμματίστηκαν αλλά και προέκυψαν κατά τη διαμονή στον Πεντάλοφο, αποδείχθηκαν πηγές πολύτιμου υλικού. Κατά τη διάρκεια ορισμένων συνευξέων πραγματοποιήθηκε ηχογράφηση ενώ στις υπόλοιπες κρατήθηκαν σημειώσεις. Σε καθημερινή βάση πραγματοποιούνταν η καταγραφή των γεγονότων και των εμπειριών, παράλληλα με σχόλια και παρατηρήσεις προσωπικού ενδιαφέροντος. Δεν παραλήφθηκε και η λήψη πλούσιου φωτογραφικού υλικού που λειτούργησε αφενός ως οδηγός και αφετέρου ως εργαλείο παρατήρησης του τοπίου, μετά την απομάκρυνση από τον τόπο. Σύμφωνα με την αρχή του 'πληροφοριακού κορεσμού', θεωρήθηκε ικανοποιητικό το σώμα των δεδομένων όταν μια σειρά από αυτές υποστήριζαν η μία το περιεχόμενο της άλλης. Για αυτό τον λόγο παράλληλα με την έρευνα γινόταν η καταγραφή των πληροφοριών και η κατηγοριοποίησή τους, μαζί με μια προσπάθεια να ενταχθούν σε ένα σύνολο στοιχείων όπου θα αλληλοσυμπληρώνονται μεταξύ τους. Με τους παραπάνω τρόπους επιτεύχθηκε η παραγωγή της πληροφορίας, όπου στη συνέχεια διασταυρώθηκε, μελετήθηκε και καταγράφηκε (Νιτσιάκος, 1995: 81-82).

Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με αμέριστο σεβασμό στην κουλτούρα και τον τρόπο ζωής των κατοίκων της κοινότητας καθώς και την ιστορία τους.

2. ΟΙ ΔΙΑΔΡΟΜΕΣ ΤΩΝ ΜΑΣΤΟΡΩΝ ΤΗΣ ΠΕΤΡΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΝΟΜΑΤΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ ΤΗΣ ΒΟΪΑΚΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Στην λαϊκή έκφραση των κοινοτήτων του Βοΐου, εντάσσεται ένα πλήθος άτυπων τοπωνυμίων, που προκύπτουν από την αλληλεπίδραση των ανθρώπινων δραστηριοτήτων με το φυσικό χώρο. Τα τοπωνύμια που σχηματίστηκαν από την άμεση ή έμμεση σύνδεσή τους με τις τεχνικές δραστηριότητες του 17ου και 18ου αιώνα αναφύονται μέσα από τη μνήμη των μελών των κοινωνιών μαζί με τις προσωπικές τους αντιλήψεις και συμπεριφορές. Λαμβάνοντας υπόψη τον παραπάνω παράγοντα και τις ιδιαιτερότητες μεταχείρισης και επεξεργασίας των τοπωνυμίων για την προσέγγιση της αυθεντικότητας των φαινομένων και γεγονότων που οδήγησαν στο σχηματισμό τους, τα αποτελέσματα της παρούσας έρευνας προκύπτουν υπό το πρίσμα μιας ολιστικής προσέγγισης. Η ανάλυση των τοπωνυμίων, των συνυφασμένων με τους μαστόρους της πέτρας, προσπαθεί να αποδεσμεύσει τη μαστορική ζωή και τέχνη από τον αυστηρά οικονομικό και πρακτικό της χαρακτήρα και να αναδείξει τις πολύπλευρες πολιτιστικές της διαστάσεις.

2.1. ΤΑ ΌΡΙΑ ΤΗΣ ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑΣ

2: Ο τελευταίος αποχωρισμός στον Κλαψόδεντρο (<http://www.tovoion.com/news/αποχαιρετισμός-στο-%22κλαψόδεντρο%22/>).

Η ζωή των μαστόρων του Βοΐου καθορίζεται από αέναες διαδρομές. Η απαρχή του σταθερού αυτού κύκλου της μαστορικής ζωής, η οποία ούτε 'στένευε ούτε πλάταινε' στο πέρασμα του χρόνου, εντοπίζεται τόσο μέσα από ζωντανές μαρτυρίες όσο και από βιβλιογραφικές πηγές στο άτυπο ιστορικά τοπωνύμιο *Κλαψόδεντρος* (Ταρνανάς, 1998: 77). Ο *Κλαψόδεντρος* συμμετείχε στα δρώμενα της αναχώρησης των μαστόρων της πέτρας για την ξενιτιά και αποτελούσε το τελευταίο σημείο του περιοδικού χωρισμού των μπουλουκιών από τις οικογένειές τους. Σημεία Κλαψόδεντρων υπήρχαν πολλά,

στην 'Τσιούκα', στην 'Κορτσιά', 'πέρα στο Ριάχοβο', στον 'αιωνόβιο πλάτανο ανατολικά του Πενταλόφου', σύμφωνα με την συγκεκριμένη ονομασία αναφοράς τους στη βιβλιογραφική αναζήτηση (Καραϊσκάκης, 1974; Σκαμπαρδώνης, 2011: 227; Ταρνανάς, 1998: 77; Καζαρίδης, χ.η.: 279). Πάντα όμως, βρίσκονται στην άκρη του χωριού, 'εκεί που τελειώνουν τα σύνορα της εντοπιότητας και αρχίζει το άμορφο πεδίο της ξενιτιάς', όπως χαρακτηριστικά περιγράφει ο Α. Ταρνανάς (1998: 77) με την ιδιότητα του Ζουπανιώτη στιχουργού, συγγραφέα και σκηνοθέτη. Ο τρόπος με τον οποίο οι τοποθεσίες, όπου γίνεται ο αποχαιρετισμός, αποτελούν 'οριακό σημείο στην οργάνωση του χώρου της κοινότητας και [αποκτούν] ξεχωριστή ιερότητα' (Νιτσιάκος, 1995: 105), γίνεται εμφανής μέσα από τις πολυσήμαντες εκφάνσεις του τοπωνυμίου. Αν και κατά την ετυμολογική του προσέγγιση διαφαίνεται ότι η βοϊακή κοινωνία εναποθέτει τη δραματική διάσταση του αποχωρισμού σε ένα δέντρο, ωστόσο το κλάμα αυτό μοιάζει να είναι σιωπηλό. Μέσα στη σιωπή, χωρίς τραγούδια, κάτω από τον Κλαψόδεντρο διαδραματιζόταν η τελετουργική και συγκινησιακή διαδικασία του αποχωρισμού (Ταρνανάς, 1998: 77).

Για τις κοινωνίες του Βοΐου, ο *Κλαψόδεντρος* είναι το φευγιό⁴, πολύτιμο αντάλλαγμα για αυτούς που υπηρετούν την πέτρα και την λαϊκή αρχιτεκτονική, αλλά και για αυτούς που μένουν πίσω (γυναίκες, παιδιά, ηλικιωμένοι). Στο τοπωνύμιο *Κλαψόδεντρος* αποτυπώνονται τα όρια των δύο κόσμων, του 'εδώ', του οικείου χώρου της κοινότητας και του 'εκεί', του ανοίκειου και 'απροσδιόριστου' χώρου της ξενιτιάς (Νιστιάκος, 1995: 105-107; Λεοντίδου, 2009: 173). Αλλά και οι κοινωνικές σχέσεις, όπου τα όρια της κινητικότητας αποτελούν αντιπροσωπευτικούς δείκτες τους. Για τις γυναίκες, αφοσιωμένες να υπηρετούν την οριοθετημένη γη των χωριών του Βοΐου, ο *Κλαψόδεντρος* αποτελεί το τελευταίο σύνορο της κινητικότητάς τους. Ενώ για τους άνδρες, οι οποίοι υπηρετούν τους νόμους της φυγής και της περιπλάνησης, αποτελεί την αφετηρία της μετακίνησης τους. 'Ημασταν φευγάτ' από την οικογένεια' αφηγείται μάστορας του Πενταλόφου επιβεβαιώνοντας την υπόθεση του Α. Ταρνανά (1998: 77, 80), ότι οι μάστορες 'ήταν τελικά πέρα από την οικογένεια', καθώς η φύση της ξενιτιάς δεν τους άφηνε περιθώρια 'να δεθούν με πράγματα και ανθρώπους'.

Ο χρόνος που αποτυπώνεται έμμεσα σε αυτό το τοπωνύμιο συνιστά ένα ακόμα μέτρο εκτίμησης του κοινωνικού ρόλου των μελών της βοϊακής κοινότητας. Ο *Κλαψόδεντρος* ως οριακό σημείο της κινητικότητας των γυναικών, όπως περιγράφεται παραπάνω, μαρτυρά την οργάνωση των πολιτισμικών και παραγωγικών δραστηριοτήτων τους στα πλαίσια ενός κυκλικού χρόνου, όπου η έννοια της συνεχούς επανάληψης υπαγορεύεται από την άμεση εξάρτηση τους από τη φύση και τα φαινόμενά της. Σε αντίθεση, για τους άνδρες ο *Κλαψόδεντρος* αποκτά την ιδιότητα ορόσημου, όπου ο κυκλικός χρόνος του 'αποχωρισμός-διάβαση-επανενσωμάτωση' (Νιστιάκος, 1995: 105), διακόπτεται από ένα είδος γραμμικού χρόνου, καθώς την περίοδο της 'διάβασης' η περιοδική μετανάστευση και διαμονή στην ξενιτιά συνέβαλλε στην πολιτισμική και κυρίως στην τεχνική τους εξέλιξη (Νάνου, 2008: 144; Νιστιάκος, 2003: 120-130). Οι μάστορες όμως δεν ταξίδευαν μόνοι τους, τους ακολουθούσαν τα μαστορόπουλα για να μάθουν κοντά τους το ζανάτι⁵. Συνεπώς, η πολυλειτουργική διάσταση του τοπωνύμιου *Κλαψόδεντρος* εμπλουτίζεται από ακόμα μια πτυχή της ανθρώπινης ζωής. Εκεί ξεκινά η ενηλικίωση των νεαρών αγοριών, που στα δεκατέσσερά τους χρόνια έπρεπε να αποχωριστούν τη μητέρα τους και να επιβιώσουν στην ξενιτιά κουβαλώντας λάσπη και πέτρες, ως ανταμοιβή για τη μαθητεία τους (Νιστιάκος, 1995: 93).

'Το παιδί όταν πήγαινε δεκατεσσάρων έπρεπε να μάθει μια τέχνη για να επιβιώσει. [...] Η μάνα δεν σε αφήνει ξέμπαρκο. [...] Η μάνα πρέπει να επιβάλλει να μάθει το παιδί μια τέχνη. [...]'

(Αφήγηση μάστορα του Πενταλόφου, Α.)

'Μας είχαν για πολλές δουλειές. Τώρα να πα να πλένεις, παντελόνια [...] Το Βραδ' πατούσαμε τη λασπ' για να ργασει το χώμα [...] Και να μου κόβονται τα πόδια, πατούσαμε ξυπόλυτοι, το άχυρο [...] το έριχναν για να σφίξει η λάσπη. Αλλά οι μικροί εμείς [...]'

(Αφήγηση μάστορα του Πενταλόφου, Ν.)

Μαζί με τους μάστορες της πέτρας και τα μαστορόπουλα, από το σημείο του *Κλαψόδεντρον* ξεκινά το ταξίδι της βοϊακής τέχνης και η εξάπλωση των τοπικών τεχνικών χτισί-

⁴ Η ξενιτιά.

⁵ Ζανατζή αποκαλούσαν τον τεχνίτη.

ματος σε μέρη μακρινά. Υπάρχουν πολλά αξιοθαύμαστα έργα των μαστοροκαλφάδων σε ολόκληρο τον Ελλαδικό χώρο, στην Καλαμπάκα, στα Τρίκαλα, στη Λάρισα, στη Θεσσαλονίκη, στις Σέρρες, στην Καβάλα, στη Δράμα, στο Βόλο, στην Πελοπόννησο, στη Θάσο. Συνεπώς, ο *Κλαψόδεντρος*, αποτελούσε το τελευταίο σημείο της ‘διαβατήριας τελετής’ (Νιτσιάκος, 2003: 138), όπου η βοϊακή κοινωνία απογυμνώνεται περιοδικά από τον ανδρικό της πληθυσμό, ώσπου να ανανεωθεί και πάλι με την επιστροφή του χειμώνα, και αποκτά ταυτόχρονα συμμετοχικό ρόλο στις ‘εθιμικές εκδηλώσεις’ που ‘διανθίζουν’ το γεγονός του αποχωρισμού (Νιτσιάκος, 1995: 105). Μετά το αποχαιρετιστήριο δείπνο, οι οικογένειες και οι συγγενείς ξεπροβόδιζαν τους μαστόρους (Καζαρίδης, x.n.: 279). Στο κατώφλι της εξώπορτας ο μάστορας κλοτσούσε το γκιούμι με το νερό, ‘για να πάει νερό η δουλειά’, όπως αφηγείται ο κάτοικος του Ζουπανίου κ. Ν.Χ., και για καλό ταξίδι, ενώ ο νέος δρασκελίζε ένα νόμισμα, για να είναι ο δρόμος στρωμένος με χρυσό (Γκράσος, 2007; Καζαρίδης, x.n.: 279, μαρτυρία Ζουπανιώτη μάστορα κ. Ν.Χ.). ‘Νερό για καλό δρόμο, νόμισμα για φυλαχτό, τρεις ντουφεκίες ξεκίνημα για την ξενιτιά’ (Καραϊσκάκης, 1974). Στη συνέχεια σχεδόν όλα τα μέλη της οικογένειας συνόδευαν τους μαστόρους ως το τελευταίο σημείο του χωρισμού, τον Κλαψόδεντρο. Εκεί, σύμφωνα με τον μάστορα του Ζουπανίου τον κ. Ν.Χ., ‘οι γυναίκες καίγανε τα κράνια’. Η χρήση της κρανιάς στα δρώμενα της αναχώρησης, έχει συμβολική σημασία, ‘να μείνει [ο μάστορας] γερός σαν την κρανιά στην ξενιτιά’ (Γκράσος, 2007).

Ο *Κλαψόδεντρος* δεν σώζεται σήμερα ‘με εκείνη την παλιά του αίγλη [...] Κι αν κάπου στα ορεινά χωριά του τόπου μας ζει ακόμα [...] γυμνός, ξερός και γερασμένος, στέκει μονάχα σαν ανάμνηση και σαν ιστορία’ (Παπανικολάου, Φ. Δ. Καζαρίδης, x.n.: 285)⁶. Πράγματι, ο *Κλαψόδεντρος* έχει αποδεσμευτεί πια από την υλική του υπόσταση. Ο συμβολικός του όμως χαρακτήρας, που υπερνικά την ύλη, συνεχίζει να αναβιώνει την πολιτιστική ταυτότητα των κοινωνιών του Βοΐου μέσα από την διάσπαρτες και ‘γηρασμένες’ αναμνήσεις των μελών της, αλλά και μέσα από τις κληροδοτούμενες αναμνήσεις της νεότερης γενιάς. Η συναισθηματική φόρτιση που φέρει το τοπωνύμιο *Κλαψόδεντρος* είναι ακόμα τόσο ισχυρή, που η πχώ της αντανakλά στον ποιητικό λόγο του Α. Ταρνανά (1998), την λογοτεχνική αφήγηση του Γ. Σκαμπαρδώνη (2011), την κινηματογραφική δημιουργία του Α. Καραϊσκάκη (1974) και την αρχειακή καταγραφή της τοπικής ταυτότητας του (Καζαρίδης, x.n.: 279). Έτσι, κάτω από το σύγχρονο πρίσμα, η καλλιτεχνική έκφραση ιδιοποιείται τον επονομαζόμενο τόπο Κλαψόδεντρο και τον μεταμορφώνει, με νέους όρους, σε πηγή έμπνευσης και δημιουργίας.

Ο αποχαιρετισμός των μαστόρων μπορεί να αποτελούσε οδυνηρή στιγμή, αλλά όπως εύστοχα περιγράφει ο Β. Γ. Νιτσιάκος (1995: 105), ‘το ταξίδι που αρχίζει με τον αποχωρισμό [...] τελειώνει με το αντάμωμα’. Ο γυρισμός ήταν μέρα γιορτής, μόλις ερχόταν ‘ο βαρύς φθινόπωρος’, οι μάστορες γυρνούσαν στο Βόιο (Τζουρέλας Παναγιώτης; Καζαρίδης, x.n.: 261). Για το λόγο αυτό ‘μόνο στην παράξενη κοινωνία των μαστόρων’ τα πανηγύρια τε-

⁶ Παπανικολάου, Φ. Δ. (Καζαρίδης, x.n.: 285).

λούνται την χειμερινή περίοδο. Ακόμα όμως και τότε οι μάστορες της πέτρας δουλεύανε, στον τόπο τους (Ταρνανάς, 1998: 78).

“Τα σπίτια στο Ζουπάνι πάλι οι ίδιοι τα φτιάναμε με την παρέα μας, έφτιανάμε το σπίτι κι ύστερα έφευγάμε” (Γραμματικός Ανδρέας, Καζαρίδης, x.n.: 261).

Ως εκ τούτου, η μαστορική ζωή και τέχνη δεν οικειοποιεί άμεσα μόνο το χώρο έξω από τα όρια της οικιστικής έκτασης μέχρι αυτόν της απροσδιόριστης ξενιτιάς, όπως φαίνεται στο τοπωνύμιο *Κλαψόδεντρος*, αλλά και το χώρο δράσης της βοϊακής κοινωνίας. Στην περιοχή του Δίλοφου, το τοπωνύμιο του μικρού μαχαλά, *Κουτσοφλιανος* συναντά συνώνυμες προεκτάσεις στο όνομα του αρχιμάστορα του ναού του χωριού, η Κοίμηση της Θεοτόκου, ο οποίος επωνομάζεται σε τούρκικο φιρμάνι ως *Καραγιάννης* ή αλλιώς *Κουμπορέλας* ή *Κουτσοφλιανιώτης* (Τσιλιπάκου, 2014). Αλυσιδωτή και αναπόφευκτη είναι η σύνδεσή του παραπάνω επώνυμου και κατ’ επέκταση τοπωνύμιου με τον Καραγιάννη, ιδιοκτήτη ‘του νερόμυλου του Καραγιάννη’, όπως αναφέρει η Πενταλοφότισσα κα Λ.Χ., έξω από το χωριό Βυθός. Μέσα από την ονοματολογία του μαχαλά και τον συσχετισμό του με ονόματα επιφανών προσώπων της εποχής αποτυπώνεται έντονα η οικογενειοκρατική δομή του χώρου και ο πατρωνυμικός χαρακτήρας των κοινωνιών, κατά τον 19ο αιώνα. Οι συνοικίες που αναπτύχθηκαν γύρω από την πλατεία, τον πυρήνα του οικισμού, ‘είχαν δικό τους όνομα και κατοικούνταν από ομοιογενή κοινωνικά στρώματα ή από απόγονους της ίδιας οικογένειας’, σημειώνει ο Β. Νιτσιάκος. Περιμετρικά των εύπορων αυτών συνοικιών κατόικησαν οι ασθενέστερες οικονομικά ομάδες. Ενώ ο τελευταίος κύκλος κατοικιών ανήκε στις περιθωριοποιημένες κοινωνικά ομάδες (1995: 162).

2.2. ΤΑ ΜΟΝΟΠΑΤΙΑ

Από το κέντρο του χωριού, μονοπάτια, λιθόστρωτα στο μεγαλύτερο μέρος τους, σχηματίζουν ένα οδικό δίκτυο που εκτεινόταν πέρα από τα όρια του οικισμού (Νιτσιάκος, 1995: 161, 163). Οι δρόμοι των μαστόρων της πέτρας δεν διευκόλυναν μόνο τη ζωή μέσα στο χωριό, αλλά ενθάρρυναν και τη δραστηριότητα έξω από το αυτό. Σύμφωνα με την απλότητα της ονοματολογίας τους διαφαίνεται ότι εξυπηρετούσαν πρακτικούς σκοπούς. “Τα μονοπάτια [...] έπαιρναν την ονομασία από τις τοποθεσίες που πήγαιναν”, περιγράφει ο κάτοικος του Πενταλόφου κ. Ν.Χ., ταυτίζονταν δηλαδή με το μέρος προορισμού τους. Όπως το μονοπάτι *Γιάχοβο-Τσούκα*, που προφανώς οδηγεί στο γεφύρι της *Τσούκας* (Κοζιάκης, Καβουρίζου, 2014), το μονοπάτι *Πανούκλα*, που οδηγεί στην ομώνυμη κορυφή και το μονοπάτι *Ταμπούρι*, που καταλήγει στην κορυφή ‘*Ταμπούρι*’ στο Γράμμο. Τα τοπωνύμια συνδεδεμένα με τα καλντερίμια μαρτυρούν την λειτουργική τους ένταξη στην καθημερινή ζωή. Η λιτή ονοματολογία των καλντεριμιών μπορεί να μαρτυρά μόνο το τελευταίο σημείο άφιξης αλλά δεν αποκαλύπτει ξεκάθαρα την πολύπλευρη χρήση τους. Η οικειοποίησή των μονοπατιών των μαστόρων της πέτρας από τις κοινωνίες του Βοΐου, τους αποδίδει άλλοτε άυλα μεταφυσικά χαρακτηριστικά, προς τέρψη της φαντασίας και των βιολογικών τους αναγκών και άλλοτε τους μεταλλάσσει σε πεδίο εξέλιξης ιστορικών διαδικασιών. Για παράδειγμα, το μονοπάτι της *Πανούκλας* συνδέεται με τον θρύλο, όπου ο Άγιος Αθανάσιος σταμάτησε τη ‘γριά Πανούκλα’ πριν εκείνη προλάβει να κατηφορίσει στον Πεντάλοφο (Πρόγραμμα Πίνδος, 2014). Ενώ, το μονοπάτι *Ταμπούρι*, από τον Πεντάλοφο μέχρι τον Αυχένα, που ένωνε το Βόιο με την υπόλοιπη περιοχή της Κοζάνης έπαιξε πρωταγωνιστικό ρόλο την περίοδο

3: Λιθόστρωτο μονοπάτι που οδηγεί στο γεφύρι του Ντέρη (Μαρούτσι Θ. 2014).

του Β' Παγκόσμιου Πόλεμου. Ακόμα και ετυμολογικά, στο τοπωνύμιο αυτό αποτυπώνεται το στίγμα της χρήσης του. Ταμπούρι σημαίνει θέση ισχυρά οχυρωμένη, αμυντικό προπέτασμα (Μπαμπινιώτης, 2008).

Τα πέτρινα μονοπάτια ενώνονταν με τα γεφύρια και αποτελούσαν νευραλγικά δίκτυα επικοινωνίας μεταξύ των οικισμών της κοινότητας του Πενταλόφου και των κατοίκων τους με τα κύρια φυσικά στοιχεία εξάρτησης της πολιτιστικής τους δραστηριότητας. Συνδέουν τους οικισμούς με το νερό των ποταμών και διασχίζουν το ορεινό πεδίο του όρους Βόιο και της γειτονικής Πίνδου (Κοζιάκης, Καβουρίζου, 2014). Στα τοπωνύμια των μονοπατιών αποτυπώνονται έμμεσα τα χνάρια των οικονομικών λειτουργιών των κοινωνιών. Εξυπηρετούσαν τα ταξίδια των κερατζίδων, ο οποίοι υπηρετούσαν την ημινομαδική κτηνοτροφική δραστηριότητα που επέβαλε ο 'αγροτικός κοινωνικοοικονομικός σχηματισμός του τσιφλικιού' στις αρχές του 20ου αιώνα (Νιτσιάκος, 1995: 65-69). Οι λιθόστρωτοι δρόμοι μπορεί να κατασκευάστηκαν από τους μαστόρους της πέτρας ώστε να προωθήσουν τις τάσεις εξωστρέφειας των κοινωνιών του Βοΐου διευκολύνοντας την μετακίνηση τους με τα μόνα τότε μέσα συγκοινωνίας, τα ζώα (γαιδούρια και μουλάρια), αλλά αποτέλεσαν και για τους ίδιους δίοδοι για το ταξίδι της ξενιτιάς. Αφού ολοκληρώνονταν οι συγκινησιακοί αποχαιρετισμοί στο 'έσχατο [σημείο], έξω από το χωριό, [στον Κλαψόδεντρο], από κει, μετά κάνα χιλιόμετρο, οι μαστορες έπαιρναν πλάι την Πραμόριστα, παραπόταμο του Αλιάκμονα, κι ύστερα το δρόμο για το Τσοτύλι'. Τα καλντερίμια οδηγούσαν τους μαστόρους και τα υπόλοιπα μέλη των κοινωνιών μέχρι την όχθη του ποταμού. Τα γεφύρια όμως ένωναν τις δύο παράλληλες όχθες του και έδιναν άλλη δυναμική διάσταση στα μονοπάτια. Μέσα από την 'αιωρούμενη' διάσχιση των ποταμών υποβοηθούσαν την χάραξη πορειών μακρύτερα από την οικιστική έκταση (Σκαμπαρδώνης, 2011: 227).

4: Λιθόστρωτο μονοπάτι που καταλήγει στο δίτοξο γεφύρι του Ντέρη (Μαρούτσου Θ. 2014).

4

2.3. ΤΑ ΓΕΦΥΡΙΑ

Πάνω στη χάραξη των μονοπατιών βρίσκονται τα πέτρινα τοξωτά γεφύρια και πολλές φορές ήταν αναπόφευκτο ο δρόμος να ακολουθεί την όχθη του ποταμιού μέχρι να διασταυρωθούν. Τα γεφύρια σύμφωνα με τον μελετητή κ. Σπύρο Μαντά (1984) χτίζονταν πρωτίστως για να καλυφθεί η ανθρώπινη επιτακτική ανάγκη της επικοινωνίας. Οι αυτοδίδακτοι λαϊκοί αρχιτέκτονες, οι μάστορες της πέτρας στηρίζονταν πάνω στη θεωρία ότι ο πρώτος γεφυροποιός είναι η ίδια η φύση και γι' αυτό το λόγο ακολουθούσαν τους κανόνες της, χτίζοντας με ντόπιες πέτρες, χώμα και νερό (Γκράσος, 2007: 10). Σύμφωνα με μαρτυρία του κ. Ν.Χ. η επιλογή των μαστόρων για το χτίσιμο ενός γεφυριού ήταν πολύ αυστηρή, επιλέγοντας τους ικανότερους και πιο ονομαστούς. Έτσι τα γεφύρια αποτελούν αντιπροσωπευτικό παράδειγμα της υψηλής τέχνης και τεχνικής των μαστόρων της πέτρας. Η ποιητική των ντόπιων συχνά αναφέρει πως καθώς οι μάστορες διάβαιναν συνεχώς δρόμους συνδέθηκαν στενά με το νερό και γι' αυτό το λόγο στεφάνωναν τα ποτάμια με τις αψίδες των γεφυριών διευκολύνοντας τις μετακινήσεις μακριά από τον τόπο τους, οι οποίες μπορεί να ήταν σκληρές και δύσκολες, όμως σε αυτές χρωστούσαν την επιβίωση και πολλές φορές την ευημερία τους. Όπως ήδη αναφέρθηκε, η φύση έπαιζε καθοριστικό ρόλο και κυρίως η μορφολογία του εδάφους, καθώς αναζητούσαν ένα βραχώδες στένωμα του ποταμού με γερούς βράχους στις όχθες για να στηρίξει με ασφάλεια τα ακρόβαθρα για να είναι πιο στερεή η κατασκευή. Σε συμβολικό επίπεδο επικράτησε η εκδοχή σύμφωνα με την οποία ο σκληρός βράχος που στηριζόταν το γεφύρι αντικατόπτριζε τη σκληρότητα της ξενιτιάς (Ταρνανάς, 2007; <http://7gym-laris.lar.sch.gr>, 2014).

5: Συνεχίζοντας το λιθόστρωτο μονοπάτι, μετά το γεφύρι του Ντέρη, πάνω στην ορμητική στροφή των νερών του Πραμόριτσα βρίσκονται τα ερείπια του εγκαταλελειμένου ομώνυμου μύλου (Μαρούτσι Θ. 2014).

Στον Πεντάλοφο εντοπίζεται ένα από τα πιο ονομαστά γεφύρια των μαστόρων της πέτρας που αντικατοπτρίζει την ιδιαίτερη τεχνική τους, το γεφύρι του Ντέρη. Βρίσκεται στο ξεκίνημα του ποταμού Πραμόριτσα και η ονομασία του προέρχεται από έναν Πενταλοφίτη μυλωνά, τον Ντέρη που διατηρούσε μύλο δίπλα στο γεφύρι. Το γεγονός ότι το γεφύρι πήρε το όνομα του μυλωνά υποδηλώνει τη σημασία που κατείχε ο μυλωνάς στην καθημερινή ζωή των κατοίκων και την υψηλή θέση στην οικονομία του τόπου. Είναι γεγονός ότι την εποχή της Οθωμανικής κυριαρχίας η χρηματοδότηση των μεγάλων δημόσιων έργων, όπως οι γέφυρες, την είχαν αναλάβει πρόσωπα εύρωστα οικονομικά και πολύ συχνά οι ίδιοι οι μυλωνάδες οι οποίοι είχαν οικονομικά συμφέροντα από τη σύνδεση των δρόμων. Επιπλέον εκτός από την ανέγερση των γεφυριών οι μυλωνάδες συχνά αναλάμβαναν και τη συντήρησή τους, ώστε να έρχονται και να φεύγουν με ασφάλεια τα ζώα από το μύλο. Η υπόθεση ενισχύεται από την επιτόπια έρευνα κατά την οποία οι πληροφορητές συχνά αναφέρονταν στην οικονομική και κοινωνική διάκριση των επαγγελματιών αυτών. Χαρακτηριστικά ο Τ.Τ. ανέφερε ότι οι μυλωνάδες στην περίοδο της κατοχής ήταν σε καλύτερη οικονομική κατάσταση υποδηλώνοντας, ωστόσο, έμμεσα τις ανέντιμες πρακτικές που ακολουθούσαν. Το σχόλιο αυτό του παλιού μάστορα μετατόπισε τη συλλογιστική μας στον Ιερό Ναό Αγίου Αχιλλείου. Παρατηρώντας στο νάρθηκα την εντυπωσιακή εικονογράφηση των λαϊκών Χιονιαδίων ζωγράφων με την αναπαράσταση

του μυλωνά που βασανίζεται με τα εργαλεία τα οποία ανέντιμα είχε χρησιμοποιήσει, υποδηλώνεται έκδηλα ότι παρόμοιες πρακτικές ήταν συνήθειες και γνωστές, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτεται ένα ανεπίσημο οικονομικό σύστημα πάνω στο οποίο στηριζόταν η ευημερία μιας κοινωνικής τάξης (Γκράσσο, 2007; <http://petrinagefiria.com>, 2014; <http://7gym-laris.lar.sch.gr>, 2014; <http://gefyria.blogspot.gr>, 2014).

Ένα ακόμα από τα γεφύρια του τόπου που αποκαλύπτει την τέχνη των μαστόρων και είναι στοιχείο δόμησης του χώρου είναι το γεφύρι του Φυλάχτη. Το γεφύρι του Φυλάχτη στο παλιό Ζουπάνι ένωνε το χωριό με τα βοσκοτόπια του Ριάχοβου. Το περίτεχνο, σύμφωνα με τις αναφορές, γεφύρι έχει δώσει τη θέση του σε μια 'σύγχρονη στρατιωτική γέφυρα με σιδεριές και κιγκλιδώματα για να περνούν άνετα τα βαριά οχήματα στα χρόνια των αλλεπάλληλων πολέμων', όμως η ονομασία παραμένει θυμίζοντας την ιστορία της κατασκευής του. Υπάρχει ένας μύθος που συνοδεύει την κατασκευή του γεφυριού και ενισχύει τις πεποιθήσεις ότι ενδεχομένως να καθυστερούσαν την κατασκευή για να αποσπάσουν περισσότερα χρήματα ή για να διεκδικήσουν καλύτερες συνθήκες διαβίωσης στην περίπτωση της ξενιτιάς (Κ.Σ., προσωπική μαρτυρία). Άλλωστε οι ίδιοι μαστορες με τους οποίους ήρθαμε σε επαφή παραδέχτηκαν ότι συνήθιζαν να πλάθουν ιστορίες με μεταφυσικό χαρακτήρα για να συνοδεύουν τα γεγονότα που είχαν ιδιαίτερη σημασία στην ταξιδιάρικη ζωή τους (Ν.Χ., προσωπική μαρτυρία). Σύμφωνα με το μύθο το γεφύρι χτιζόταν επί 7 συναπτά έτη και δεν έφτανε ποτέ στην ολοκλήρωσή του. Αναπότρεπτα γεγονότα επέβαλλαν να χτίζεται αλλεπάλληλες φορές χωρίς ποτέ να ολοκληρώνεται η κατασκευή του, παρότι ο μαστορας ήταν ονομαστός [κάλφας]. Οι αναφορές περί θυσίας κόκορα⁷, δώρα και τάματα κατέχουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην ιστορία αυτή, όπως άλλωστε και σε πολλές άλλες αρχής γενομένης από το διάσημο γεφύρι της Άρτας. Ωστόσο, η τροπή που παίρνει ο

6: Από το γεφύρι του Φλάπη μόνο οι παλιές θεμέλιες βάσεις έχουν επιβιώσει σήμερα (Μαρούτση Θ. 2014).

⁷ Πρόκειται για τελετές που συνδέονται με τον καθαγιασμό του χώρου κι εκφράζουν τον εξευγενισμό των στοιχείων της φύσης, γεγονός που δηλώνει την ενοχή του ανθρώπου για την οικειοποίηση του φυσικού χώρου (Νιτσιάκος, 1997: 50).

μύθος στη συνέχεια αναδεικνύει και την αδιάρρηκτη σχέση των κοινωνιών με το φυσικό τους περιβάλλον. Όλοι οι συγχωριανοί λοιπόν, αποφάσισαν να βάλουν έναν φυλάκτη, ώστε να προσέχει το γεφύρι τις ώρες που δεν πραγματοποιούνταν εργασίες. Τις παραμονές της 21ης του Παχνιστή, ενώ ετοιμάζονταν για το μεγάλο πανηγύρι, ο φυλάκτης αντιλήφτηκε αναταραχή στα νερά του γεφυριού. Και μια νεράίδα των γλυκών νερών εμφανίστηκε ομολογώντας ότι εκείνη γκρεμίζει το γεφύρι όλα αυτά τα χρόνια εξηγώντας ότι 'είναι αταίριαστο με τη φύση και σκοτώνει τις παλιές ισορροπίες [...]. Οι δρόμοι είναι άχρηστοι για ανθρώπους που δεν έχουν ταξιδέψει με την ψυχή τους. Η εύκολη επαφή με τους άλλους δεν βγάζει σε καλό γιατί φέρνει δεσμούς της επιφάνειας κι όχι της ουσίας'. Η αντίδραση του παλληκαριού δεν τον βοήθησε, αφού γοπτευμένος από το μαγεμένο ψάρι παρασύρθηκε στον θάνατο. Η νομοτέλεια των οικολογικών επιταγών, ισχυρότερων στον κόσμο των κοινοτήτων της υπαίθρου από τα πιθανά υλικά οφέλη και τις πιεστικές προθέσεις για οικειοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος με τρόπο που θα διασπούσε την ισορροπία και τη διαλεκτική αυτή σχέση ανθρώπου και φύσης, είναι η ιστορική πραγματικότητα των κοινοτήτων του Πενταλόφου που επιβίωνε μέχρι τη βίαιη εξέλιξη της τεχνολογικής επανάστασης, του καπιταλισμού και του σύγχρονου αστικού μοντέλου ανάπτυξης. Το γεφύρι γκρεμίστηκε μετά από καιρό, όμως το όνομα του φυλάκτη παρέμεινε υποδηλώνοντας τη δυσκολία με την οποία αποδέχονταν οι κοινότητες την κατασκευή γεφυριών, καθώς η ένωση των τόπων γινόταν για πολιτικούς, εμπορικούς ή οικονομικούς λόγους, γεγονός που προκαλούσε αντιφάσεις και αντιδράσεις στις μικρές κλειστές ορεινές κοινότητες. Σύμφωνα με τα ιστορικά γεγονότα το γεφύρι ανατινάχτηκε το 1947 από άντρες του Δημοκρατικού Στρατού κατά τη διάρκεια του εμφυλίου (Ταρνανάς, 1998: 27-32).

2.4. ΟΙ ΜΥΛΟΙ

Πολλά γεφύρια ξεχωρίζουν από τα υπόλοιπα διότι δεν στέκουν μόνα τους στην ύπαιθρο, αλλά πλαισιώνονται από εικονοστάσι, ξωκλήσι ή όπως συμβαίνει στην κοινότητα του Πενταλόφου, από μύλους (Γκράσσο, 2007). Οι μύλοι μαζί με τα πέτρινα γεφύρια απο-

7: Στα ερείπια του εγκαταλελειμένου νερόμυλου του Ντέρη μπορεί κανείς ακόμα να διακρίνει τη μεγάλη κάδη (Μαρούτσου Θ. 2014).

τελούν ένα ενιαίο σύνολο στο οποίο καταγράφεται η ντόπια λαϊκή αρχιτεκτονική (<http://odysseus.culture.gr>, 2014). Σύμφωνα με τις δηλώσεις του κ. Τ. Τ. ήταν τυχαίο το γεγονός ότι οι μύλοι βρίσκονταν δίπλα στα γεφύρια και στην πραγματικότητα χτίζονταν όπου εξυπηρετούσαν τις ανάγκες της κοινότητας. Υπάρχουν όμως πηγές που αναφέρουν ότι οι μύλοι βρίσκονταν δίπλα στα γεφύρια ή τα γεφύρια δίπλα στους μύλους για πρακτικούς κυρίως λόγους, καθώς εξυπηρετούσαν τη μεταφορά, το εμπόριο και την ανάπτυξη της βιοτεχνίας της περιοχής (<http://www.fdor.gr/index.php/el>, 2014; Νιτσιάκος, 1995: 179). Σε ένα άλλο επίπεδο ανάλυσης ευνοούσε η μορφολογία της περιοχής των γεφυριών καθώς ήταν στενά σημεία ποταμών με πλαγιές και βράχια μεγάλου ύψους που καθιστά ιδανικές τις συνθήκες κατασκευής και λειτουργίας ενός νερόμυλου, καθώς για τη λειτουργία τους απαραίτητη προϋπόθεση αποτελούσε η ύπαρξη νερού σε μεγάλο ύψος (<http://gefyrta.blogspot.gr>, 2014).

Οι μύλοι στην κοινότητα του Πενταλόφου αποτελούσαν σημαντικό στοιχείο της οργάνωσης των κοινωνιών και συχνά καθόριζαν ή καθορίζονταν από το πεδίο της γεωργικής δραστηριότητας, το οποίο είχαν τη δυνατότητα και τη δυναμική να εξυπηρετήσουν, δημιουργώντας άλλου τύπου καθορισμένα σύνορα πέρα από αυτά που η κτηνοτροφική παραγωγή ή η τεχνική εξειδίκευση επέβαλλαν στο τοπίο (Νιτσιάκος, 1995: 161).

Η παραγωγή των σιτηρών συνετέλεσε στην ανάπτυξη των νερόμυλων που βρίσκονται στο ποτάμι Πραμόριτσα, ο μύλος του *Ντέρη*, ο μύλος του *Φυλάκτη* και ο μύλος του *Καραγιάννη* στο Βυθό, οι οποίοι μαζί με τα 'κουτσομύλια', που ονομάστηκαν έτσι γιατί άλεθαν μόνο το χειμώνα, αποτελούσαν κομμάτι της προβιομηχανικής δραστηριότητας του τόπου (Ταρνανά, 2010: 55-56). Οι μύλοι ονοματίζονταν από το όνομα του ιδιοκτήτη τους, επιβεβαιώνοντας για μια ακόμη φορά την άποψη ότι ο μυλωνάς κατείχε υψηλή θέση στην οικονομία (Τ.Τ. προσωπική μαρτυρία). Σύμφωνα με πηγές και τις δηλώσεις της κ. Α.Κ. νερόμυλοι όπως αυτός του *Καραγιάννη* αξιοποιούνταν από την κοινότητα, και για χρήσεις πέρα από τις γεωργικές, καθώς οι γυναίκες έπλεναν στις νεροτριβές τις βελόντζες και κουρελούδες καταβάλλοντας το αντίστοιχο αντίτιμο, ενώ κάποιοι από αυτούς εξυπηρετούσαν και την παραγωγή ξυλείας λειτουργώντας πριόνια τα οποία εκμεταλλεύονταν μηχανικά τη δύναμη του νερού. Τώρα πια οι νερόμυλοι δε σώζονται, παρά στέκονται ερειπωμένοι και μόνο μια προσεκτική ανάγνωση του φυσικού τοπίου που τους φιλοξενεί μπορεί να θυμίσει τη λειτουργία τους. Μέσα από την κατασκευή τους διαφαίνεται η προσπάθεια οικειοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος με τα μέσα που διέθεταν την εποχή εκείνη. Στη σύγχρονη εποχή, που η τεχνολογία άλλαξε όλες τις παραμέτρους της παραγωγικής διαδικασίας, οι ανθρώπινες αυτές παρεμβάσεις απορροφήθηκαν από το φυσικό τοπίο και δημιουργήθηκε ένας νέος αδιαίρετος χώρος.

2.5. ΤΑ ΔΟΜΙΚΑ ΥΛΙΚΑ

Η οικειοποίηση του φυσικού περιβάλλοντος και των πόρων του από τους μαστόρους της πέτρας αποτυπώνεται και στα τοπωνύμια συνδεδεμένα με τις πηγές πρώτων υλών οικοδόμησης. Η αναφορά των μαστόρων στην Γκραντίτσα και Στράιστα μαρτυρά τον σημαντικό ρόλο του βουνού στην παραγωγή και ανάπτυξη της βοϊακής τέχνης. Η στρωματογραφία και τα γεωμορφολογικά χαρακτηριστικά του βραχώδους εδάφους εξυπηρετούσαν την οικοδομική τεχνική. Εκεί κατέφευγαν οι μαστορες για την εξόρυξη πέτρας. Η αναζήτηση των τοπωνυμίων σχετικά με τα νταμάρια, ήταν ιδιαίτερα δύσκολη. Η μνήμη των μαστόρων έχει αποδυναμωθεί, όπως αποδυναμώθηκε και εγκαταλείφθηκε η τέχνη της πέτρας λόγω των κοινωνικών και οικονομικών εξελίξεων της 'υπαίθρου' αλλά και της επέλασης της τεχνικής με βασικό οικοδομικό υλικό το οπλισμένο σκυρόδεμα. Η ανίχνευση των τοπωνυμίων *Βασούλτσα*, το ρέμα του *Σκηπς*, το ρέμα *Καψάλια* στις διαδρομές των μαστόρων για την αναζήτηση οικοδομικών υλικών, μαρτυρούν ότι τα ρέματα ήταν πλούσια πηγή πέτρας κατάλληλη για τη μαστορική τέχνη. Σύμφωνα με τον κάτοικο του Πενταλόφου κ. Ν.Χ., η *Βασούλτσα* ήταν το κύριο ρέμα από όπου προμηθεύονταν την γκρι και πιο γερή πέτρα και από το ρέμα του *Σκηπς* την κίτρινη και πιο ελαφρά πέτρα, που την χρησιμοποιούσαν στα ανώτερα τμήματα των κατασκευών (Γκράσσο, 2007; Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2013).

Η προσπάθεια ιδιοποίησης του φυσικού περιβάλλοντος στα πλαίσια της τεχνικής δραστηριότητας των μαστόρων της πέτρας εμπλουτίζεται από το τοπωνύμιο *Νερικίτα*, 'εκεί όπου

έπαιρναν τα ξύλα' όπως περιγράφει ο κ. Ν.Χ. Το ξύλο αποτελεί δευτερεύον βασικό υλικό της τέχνης των μαστοροκαλφάδων. Το χρησιμοποιούσαν για την κατασκευή δοκοθηκών στη γένεση του πέτρινου γεφυριού και κρεμαστών ξυλότυπων-καλουπιών για τη στήριξη των τόξων του, κουφωμάτων, δαπέδων και ξύλινου σκελετού της στέγης των σπιτιών (Γκράσος, 2007; Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2013). Τα δομικά υλικά, με βάση τον φυσικό πλούτο της περιοχής, επηρεάζουν την αισθητική και τη μορφολογία των κτισμάτων. Τα αρχιτεκτονικά αυτά στοιχεία, ταυτόχρονα καθορίζονται από την οικονομική δραστηριότητα (τεχνική-οικοδομική) η οποία με τη σειρά της ορίζει τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των δομών των κοινωνιών. Με βάση αυτό το πολύπλοκο σύμπλεγμα 'κοινωνικής, οικονομικής και οικιστικής οργάνωσης' είναι δυνατή η ακριβής μελέτη της 'γεωγραφικής-οικιστικής μικροενοτήτας' του Βοΐου (Νιστιάκος, 1995: 157). Επιπλέον, ο τρόπος χρήσης των φυσικών πόρων μεταλλάσσει την οργάνωση του χώρου (όπου αντικατοπτρίζονται οι οικονομικές του δραστηριότητες) και μετασχηματίζει το φυσικό περιβάλλον (π.χ. αποψίλωση δασικών εκτάσεων). Η ανάγκη για ανάπτυξη της τεχνικής οικονομίας, ωθεί τις κοινωνίες να επαναπροσδιορίσουν τη χρήση του χώρου. Για τους μαστορες της πέτρας ο τόπος δεν είναι μόνο χώρος έκφρασης της τεχνικής τους δεξιότητας. Η διατήρηση των νταμαριών μέσα από τα τοπικά γλωσσικά 'κατασκευάσματα', μαρτυρά τη χρήση και διαμόρφωση του χώρου προς όφελος της τέχνης της πέτρας. Ωστόσο, στα πλαίσια της διαλεκτικής σχέσης φύσης-ανθρώπου, η πρώτη ύλη διαμορφώνει τα κριτήρια σχεδιασμού και τους κανόνες κατασκευής, βάσει των οποίων οι μαστορες προσαρμόζουν την οικοδομική τους γνώση χωρίς όμως να συμβιβάζουν την δημιουργική τους σκέψη. Μέσα από αυτήν την σχέση πλάθεται η ιδιαίτερη αρχιτεκτονική των μαστοροχωριών του Βοΐου. Μπορεί την αισθητική των κτιρίων να την διαμορφώνουν οι μαστορες και η πέτρα, αλλά την πρακτική δομή τους τη διαμορφώνουν η κοινωνία και οι ανάγκες της (Νιστιάκος, 2003: 44-48).

8: Λιθόστρωτο μονοπάτι που καταλήγει στο δίτοξο γεφύρι του Ντέρη (Μαρούτσι Θ. 2014).

8

2.6. ΒΡΥΣΕΣ ΚΑΙ ΠΗΓΑΔΙΑ: ΠΗΓΗ ΥΛΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΥΛΗΣ ΖΩΗΣ

Μελετώντας τα έθιμα και τις δοξασίες του τόπου παρατηρείται ότι στην κοινωνία του Πενταλόφου πρωταγωνιστικό ρόλο κατείχαν οι βρύσες και τα πηγάδια, είτε σε γαμήλιες τελετουργίες, είτε την περίοδο των Αποκριών είτε σε μεγάλες γιορτές (Ταρνανάς, 2010: 29-42) με τη συγκέντρωση των κατοίκων γύρω από τη βρύση. Χαρακτηριστική είναι η συμμετοχή της βρύσης στη γαμήλια τελετουργία, καθώς η νύφη προσκυνάει τρεις φορές και ρίχνει μεταλλικά νομίσματα στη λεκάνη, ενώ το αγόρι γεμίζει το γκιούμι με νερό με το οποίο λούζεται το ζευγάρι (Κάσσοι, 1968: 26). Επομένως,

‘οι βρύσες δεν αποτελούσαν απλά ένα απαραίτητο στοιχείο ενός οικισμού, αλλά ήταν το κεντρικό στοιχείο της οργάνωσης του δομημένου χώρου με σημαντικές κοινωνικές λειτουργίες, όπως συνάξεις και τελέσεις εθίμων, παρουσιάζοντας επιπλέον έντονη τη συμβολική διάσταση, το οποίο την καθιστά βασικό σύμβολο ταυτότητας’ (Νιτσιάκος, 1997: 62).

Το νερό αποτελεί μια κατηγορία ιδιαίτερου ενδιαφέροντος. Την ‘κοινωνικοποίησή’ του καθόρισαν οι βασικές του χρήσεις για την ανθρώπινη ζωή, που είναι η γενικότερη χρήση του από τους ανθρώπους και τα ζώα καθώς και το πότισμα της γης (Νιτσιάκος, 1997: 55). Εκτός από τις πρακτικές ανάγκες, το νερό κατείχε υψηλή θέση και αξία και στη ζωή των μαστόρων. Οι μάστορες ταξίδευαν συνεχώς και ξεδιψώντας από το ποτάμι (Ταρνανάς, 2007) έδιναν αξία καθαγιασμού στα δροσερά τρεχούμενα νερά. Επιπλέον, το νερό ήταν συνεχώς ‘κρυμμένο μέσα στη λάσπη’ που στερέωνε τις πέτρες και αποτελούσε βασικό δομικό συστατικό της τέχνης τους. Σε όλες τις μαρτυρίες περί κατασκευής κτισμάτων ή ιστοριών των μαστόρων υπάρχει το στοιχείο του νερού (Ταρνανάς, 2010: 8).

‘Η μεγάλη του αξία, η αναγκαιότητά του για την ανθρώπινη ύπαρξη, οδήγησε στη λατρεία και τη ‘δαιμονοποίησή’ του. Οι παραδόσεις των λαών βρίθουν από μύθους, θρύλους, τραγούδια κλπ. που αναφέρονται σε στοιχεία των νερών’ (Νιτσιάκος, 1997: 55).

Αντίστοιχα τα πηγάδια εκτός από τον προφανή λόγο εστιάζουν το ενδιαφέρον των κοινωνιών καθώς αποτελούσαν τόπους μικρών συνελεύσεων. Στον Πεντάλοφο υπάρχουν πολυάριθμες βρύσες ή πηγάδια τα οποία ως δημόσια έργα και τόποι συγκέντρωσης είναι φι-

λοτεχνημένα και περίτεχνα στολισμένα από έμπειρους καλφάδες. Στον κάτω μαχαλά του Πεντάλοφου υπάρχει ο Πάνω Μέγας, ο Κάτω Μέγας και το Ζουράδικο ενώ στον πάνω μαχαλά υπάρχει η Παύλινα, η Σκήπς και οι ποτίστρες Γυφτοκάλογο και Γκόγκα, οι οποίες είναι σήμερα κρυμμένες από την πυκνή βλάστηση (<http://dimosnoiou.gr>, 2014; Ν.Χ. προσωπική μαρτυρία). Στο Βυθό αντίστοιχα συναντώνται οι βρύσες Κερασσοφτάδων ή βρύση Μητράκα, η βρύση του Σταυρού ή Αγιονέρι, και στην Αγία Σωτήρα η βρύση Καρούμπελος των και το πηγάδι της Σαμαρίνας και η βρύση Βλάχου. Συχνή

9: Η βρύση Σκήπς στον Πεντάλοφο, έργο ντόπιων Μαστόρων της Πέτρας (Μαρούτσι Θ. 2014).

είναι και η ονομασία πηγαδιών με το όνομα του νοικοκύρη που το κατείχε, όπως Μπνάρ’ το Μυλωνάδικο ή Μπνάρ’ το Μινγκιάδικο και στο Βυθό πηγάζει το Δουμουσιάρικο και το Γκιουράδικο Μπνάρι. Δυστυχώς για την ερμηνεία των τοπωνυμίων αυτών τα στοιχεία ή-

ταν σχεδόν ανύπαρκτα. Σκηπς σημαίνει στους κήπους όπου πιθανότα οδηγούσε το ομώνυμο ρέμα. Πολλά από τα τοπωνύμια, σύμφωνα με βιβλιογραφικές πηγές, είχαν ολάβικη προέλευση, αλλά κανένας από τους κατοίκους τους οποίους ρωτήσαμε δεν ήταν σε θέση να δώσει μια διευκρίνιση. Χαρακτηριστικά αναφέρθηκε ότι οι ονομασίες χρονολογούνται από τη γέννηση του χωριού και κατ' επέκταση δεν μπορούν να θυμηθούν τη σημασία τους. Στην έρευνα διαπιστώθηκε η άρνηση να αναγνωρίσουν τα ονόματα γεγονόσ που πιθανότατα οφείλεται στον σύγχρονο εξελληνισμό και την συνακόλουθη καταπίεση πολιτισμικών μειονοτήτων που ανέκαθεν ζούσαν στην περιοχή (Ταρνανάς, 2010: 52).

2.7. Η ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ

Η ανάλυση των παραπάνω τοπωνυμίων, συνυφασμένα με τη ζωή των μαστόρων της πέτρας, μπορεί να επιβάλλει ως κύριο θέμα μελέτης των ανδρικό πληθυσμό της βοϊακής κοινωνίας, αλλά η ολιστική προσέγγιση της έρευνας υπαγορεύει και την εξέταση του ρόλου του γυναικείου πληθυσμού, ως δευτερεύον πρόσωπο συντακτικά και όχι ουσιαστικά. Την περίοδο της εποχικής μετανάστευσης των μαστόρων, οι κοινότητες του Βοΐου απογυμνώνονταν από τον ανδρικό τους πληθυσμό. 'Ο καιρός περνά. Οι άντρες αρχίζουν να φεύγουν. Οι γυναίκες μένουν μόνες', μας πληροφορεί μία από τις πολλές σχετικές μαρτυρίες (Καραϊσκάκης, 1974). Νοερές διαδρομές των μαστόρων διαμορφώνονται στα χωριά του Βοΐου, παρά την απουσία τους. Η μεταναστευτική τους ζωή ώθησε τις γυναίκες να αναλάβουν πρωταγωνιστικό ρόλο, στα πλαίσια ενός 'άτυπου φεμινισμού' (Από συνομιλία με τον Α. Ταρνανά). 'Οι γυναίκες έφερναν εισόδημα πολύ πιο ισχυρό' (Από συνομιλία με τον Α. Ταρνανά). Εισόδημα που δεν είχε τη μορφή χρηματικής ισχύος, αλλά η οικοτεχνία και η χειρωνακτική εργασία μπορούσε να υποστηρίξει τον λιτό βίο και τον αγώνα για την επιβίωση.

'Για να επιβιώσουμε βγάζαμε προϊόντα [...]. Εδώ οι γυναίκες έκαναν κουμάντο. Ήταν ήρωες με όλη τη σημασία. Σκάβανε τα χωράφια με τα χέρια, φρόντιζαν γέρους και παιδιά [...]. Εδώ η λέξη μάνα λέει πολλά. Χωρίς τόπο, εισοδήματα, γη, έπρεπε να φροντίζουν τα παιδιά.' (Αφήγηση Πενταλοφίτη μάλιστα, Α.)

Μάρτυρας της προσαρμογής των γυναικών του Βοΐου στις ιδιαιτερότητες της μαστορικής ζωής αποτελεί το τοπωνύμιο Μπραμόρτσα. Αν και το τοπωνύμιο αναφέρεται στον ποταμό Πραμόριτσα, τον σημαντικό

10

10: Ακόμα και σήμερα οι ακούραστες γυναίκες της Βοϊακής επαρχίας ασχολούνται με τις αγροτικές εργασίες (Μαρούτσι Θ. 2014).

παραπόταμο του Αλιάκμονα, που κατηφορίζει από την καρδιά του Βοΐου, εδώ αποκτά δι-
συπόστατη φύση. Το τοπωνύμιο δεν απορρέει μόνο από την πρωταρχική ανάγκη του αν-
θρώπου να ονοματίζει το χώρο, αλλά χρησιμοποιείται για να εξυπηρετήσει τις λειτουργι-
κές ανάγκες των κοινωνιών. Οι γυναίκες συμβιβασμένες με τις έννοιες της 'στατικότητας'

και της 'αναμονής' των μαστόρων καλούνται να ακολουθήσουν τον κυκλικό χρόνο της φύσης και των φαινομένων της στηρίζοντας την οικιακή τους οικονομία στην παραγωγική δραστηριότητα. Στο ποτάμι Μπραμόρτσα, οριοθετούν το χώρο και καλλιεργούν τη γη (Νιτσιάκος, 1995: 175).

‘Ασχολούνταν με αμπέλια, κάστανα, φασόλια, κηπάδια. Τα είχανε στο ποτάμι Μπραμόρτσα, γιατί το χωριό δεν είχε νερό’ (Αφήγηση Πενταλοφίτη μάστορα, Τ.Τ.).

Στο τοπωνύμιο *Καραγιάν*, αποτυπώνεται ένα ακόμα δείγμα των χωροθετημένων διαδρομών των γυναικών που υπηρετούσαν την οικιακή οικονομία και κατ’ επέκταση την μαστορική ζωή. Πρόκειται για το μαντάνι-ντιστρέλα του *Καραγιάννη*, στο χωριό Βυθός. Εκεί πήγαιναν οι γυναίκες για να πλύνουν τις βελέτζες, τα σιγκούνια, που έφτιαχναν από μαλλί στον αργαλειό, για να διατηρούνται τα σπύτια ζεστά την χειμερινή περίοδο. Συνεπώς, μέσα από τα προαναφερθέντα τοπωνύμια φανερώνεται η μεταβλητότητα των κοινωνικό-οικονομικών δομών των κοινοτήτων του Βοΐου. Η οικονομική επιβίωση των οικογενειών μπορεί να θεωρείτο επίσημο καθήκον των ανδρών, η ευθύνη όμως της εύρυθμης περάτωσής του μετατοπιζόταν στις γυναίκες (Από αφήγηση Πενταλοφίτισσας, κα Λ.Χ.).

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μέσα από την αναζήτηση και ανίχνευση τοπωνυμίων, συνδεδεμένα με τις διαδρομές των μαστόρων της πέτρας, δεν αποκαλύπτονται μόνο οι περιπλανήσεις και η αξιοθαύμαστη ομορφιά και τεχνική της βοϊακής τέχνης. Το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον που ξεκινάει και καταλήγει το ταξίδι των μαστόρων αποτυπώνεται άλλοτε έμμεσα και άλλοτε άμεσα στα τοπωνύμια αυτά. Γεγονός που υποδηλώνει ότι αν και οι μαστοροκαφάδες ζούσαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους στην ξενιτιά στιγμάτισαν τις κοινωνίες του Βοΐου. Σε τέτοιο βαθμό που ακόμα και σήμερα συναντάμε κατάλοιπα της αλληλοεξαρτώμενης σχέσης ανάμεσα στη φύση, την κοινωνία και των τεχνικών δραστηριοτήτων μέσα από την ονοματολογία του χώρου. Με τη βοήθεια των τοπωνυμίων καταγράφηκαν μνήμες κοινωνικής ιστορίας και πολιτισμού και αποτυπώθηκε η πολύπλοκη διάδραση φύσης-ανθρώπου, δηλαδή πως ο άνθρωπος οικειοποιείται τη φύση αλλά και πως η φύση ορίζει τους δικούς της κανόνες οικειοποίησης. Όπως στην περίπτωση του χτισίματος των γεφυριών, όπου οι μάστορες της πέτρας προσφέρουν την τεχνική γνώση και η φύση ορίζει την τοποθεσία. Η ερμηνεία των τοπωνυμίων σχετικά με τους μάστορες του Βοΐου δεν είναι αυστηρή, αλλά εύπλαστη. Το τοπωνύμιο χρησιμοποιείται ως ειδοποιός αναφορά της οικειοποίησης του χώρου από τους μαστόρους της πέτρας και των διαδρομών τους. Κατά την ανάλυσή του όμως ξετυλίγονται αλυσιδωτά και άλλες κοινωνικό-πολιτικο-οικονομικές εκφάνσεις του, όπου την οικειοποίηση του χώρου από τους μαστόρους ακολουθεί ή πραγματοποιείται παράλληλα η οικειοποίηση του ίδιου χώρου από άλλα πρόσωπα της βοϊακής κοινωνίας (μυλωνάδες, γυναίκες, εμπόρους, ελληνικός στρατός κλπ). Συνεπώς τα τοπωνύμια αποτελούν αφετηρίες, ενδιάμεσοι σταθμοί, τέλματα ενός ταξιδιού, όπου όλοι κινούνται σε παράλληλο ή εναλλασσόμενο χρόνο αλλά στον ίδιο ουσιαστικά χώρο.

4. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεκρής, Ε. (2014). Από την Κριτική Εθνογραφία στην Κριτική Έρευνα Δράσης: Ένα συνεχές στο σχεδιασμό της εκπαιδευτικής καινοτομίας. Διαθέσιμο στο: http://www.actionresearch.gr/AR/ActionResearch_Vol1/Issue01_07_p53-65.pdf [Ανάκτηση αρχείου 05 Ιουλίου 2014].
- Γκράσσο, Γ. (2007). Τα πέτρινα τοξωτά γεφύρια της Ελλάδας. Μακρινίτσα Πηλίου: Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Κέντρο Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης Μακρινίτσας. Διαθέσιμο στο: http://www.ekke.gr/estia/gr_pages/F_synerg/KPE_Makrinitas/TA%20GIOFYRIA%20THS%20ELLADAS.pdf [Ανάκτηση αρχείου 01 Ιουλίου 2014].
- Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (2013). Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική της Ηπείρου. Διαθέσιμο στο: http://www.ntua.gr/MIRC/db/epirus_db/ARXITEKTONIKH/Hpreiros.htm [Ανάκτηση αρχείου 1 Ιουλίου 2014].
- Καραϊσκάκης, Α. (1974). Το φεγγίδι των μαστόρων στον Πεντάλοφο Βοΐου. Πολιτιστικός Σύλλογος Πενταλόφου. [Ντοκιμαντέρ]. Διαθέσιμο στο: http://www.monopatia-pindos.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=20&lang=el [Ανάκτηση αρχείου 27 Ιουνίου 2014].
- Κάσσο, Σ. (1968). Ο Παραδοσιακός Γάμος στον Πεντάλοφο Κοζάνης. Έκδοση Πολιτιστικού Συλλόγου Πενταλόφου Κοζάνη 2008
- Καζαρίδης Χ. (χ.ν.), Ο Πεντάλοφος του Βοΐου.
- Κοζιάκης, Ν., Καβουρίζου, Γ. (2014). Ένα Ταξίδι στη Φύση, την Ιστορία και τον Πολιτισμό. Βόρεια Πίνδος-Βόιο, Κοινότητα Πενταλόφου: Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας. Διαθέσιμο στο: http://www.pentalofos.gr/english/pentalofos_f.pdf [Ανάκτηση αρχείου 27 Ιουνίου 2014].
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α. (1987). Ο χρόνος της προφορικής ιστορίας. Διαθέσιμο στο: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/metis_1105-2201_1987_num_2_1_889 [Ανάκτηση αρχείου 05 Ιουλίου 2014].
- Λεοντίδου, Λ. (2009). Αγεωγράφητος Χώρα. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Μπαμπινιώτης, Γ. (2008). Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας, με Σχόλια για τη Σωστή Χρήση των Λέξεων. Αθήνα: Κέντρο Λεξιλογίας Ε.Π.Ε.
- Νάνου, Α. (2008). 'Οι Συντροφίες των Μαστόρων στον Ευρύτερο Χώρο της Ηπείρου και Νοτίου Αλβανίας'. Στο: Η Κοινή Αρχιτεκτονική Κληρονομιά των Αρχοντικών Σπιτιών της Ηπείρου και της Νότιας Αλβανίας. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, σ.σ. 137-149.
- Νιτσιάκος, Γ. Β. (1995). Οι Ορεινές Κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Γ. Β. (1997). Λαογραφικά Ετερόκλητα. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος, Γ. Β. (2003). Χτίζοντας το Χώρο και το Χρόνο. Αθήνα: Εκδόσεις Οδυσσέας.

- Πρόγραμμα Πίνδος (2013α). *Περιοχή Πενταλόφου-Πέτρα είχαμε, πέτρα δουλέψαμε*. Διαθέσιμο στο: http://www.monopatia-pindos.gr/index.php?option=com_k2&view=item&id=11&lang=el [Ανάκτηση αρχείων 22 Ιουλίου 2014].
- Πρόγραμμα Πίνδος (2013β). *Το Μονοπάτι της Γυναίκας της Πίνδου*. Διαθέσιμο στο: http://www.monopatia-pindos.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=67&Itemid=&lang=el [Ανάκτηση αρχείων 22 Ιουλίου 2014].
- Πρόγραμμα Πίνδος (2013γ). *Από τις κορυφές των Βουνών στις Πηγές των Ποταμών*. Διαθέσιμο στο: http://www.monopatia-pindos.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=68 [Ανάκτηση αρχείων 22 Ιουλίου 2014].
- Πρόγραμμα Πίνδος (2013δ). *Ο Ποταμός Πραμόριτσα και οι Καταρράκτες του*. Διαθέσιμο στο: http://www.monopatia-pindos.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=83&lang=el [Ανάκτηση αρχείων 22 Ιουλίου 2014].
- Σκαμπαρδώνης, Γ. (2011). *Περιπολών περί πολλών τυρβάζω*. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη.
- Ταρνανάς, Α. (1998). *Κομμάτια Πέτρας και Ψυχής που Χτίσαν το Ζουπάνι*. Πεντάλοφος: Έκδοση Πολιτιστικού Συλλόγου Πενταλόφου Βοΐου Κοζάνης.
- Ταρνανάς, Α. (2007). *Η ορεινή συντεχνία*. Διευρημένη Κοινότητα Πενταλόφου. [Ντοκιμαντέρ]. Metavision A.E.
- Ταρνανάς, Α. (2011). *Ημερολόγιο Εθίμων*. Αθήνα: Αιγόκερως
- Thompson, P. (2000). *The Voice of the Past. Oral History*. Oxford University Press
- Τσιλιπάκου, Α. (2014). *Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου Διλόφου, Ν. Κοζάνης*. Πράσινο Δίκτυο. Διαθέσιμο στο: <http://www.green-e.gr/m/destination/view/Naos-Koimhshs-ths-Theotokoy-Dilofoy-N-Kozanhs> [Ανάκτηση Αρχείου 24 Ιουλίου 2014].
- 7ο Γυμνάσιο Λάρισας (2014). *Πέτρινες Κατασκευές στους Δρόμους του Νερού. Κρήνες, Βρύσες, Πηγάδια*. Διαθέσιμο στο: <http://7gym-laris.lar.sch.gr/ergasies/KATASKEVES/files/vryses.htm> [Ανάκτηση αρχείων 01 Ιουλίου 2014].
- <http://petrinagefiria.com> [Ανάκτηση αρχείου 01 Ιουλίου 2014].
- <http://gefyria.blogspot.gr> [Ανάκτηση αρχείου 01 Ιουλίου 2014].
- <http://odysseus.culture.gr> [Ανάκτηση αρχείου 15 Ιουλίου 2014].
- <http://www.fdor.gr> [Ανάκτηση αρχείου 07 Ιουλίου 2014].
- <http://dimosvoiou.gr/vrises-pentalofou> [Ανάκτηση αρχείου 15 Ιουλίου 2014].

